

13. Украина и уровень обеспечения прав собственности // Газета. — 2000. — №12 (503). — 26.03.2010.

14. minprom.ua/news/42863.html

15. Даренский В. Существует ли на Украине высшее образование? // Газета. — 2000. — №16 (507). — 23.04.2010.

16. Барашев Р. Станет ли банкиром сын шахтера? // Газета. — 2000. — № 18—19 (509). — 14.05.2010.

Стаття надійшла до редакції 10.06.2010 р.

similar papers at core.ac.uk

provided by Institutional Repository of Vadym Hetma

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

ІНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ

АНОТАЦІЯ. В основі виявлення та узагальнення характерних рис еволюції в Україні основних правових інститутів доведено провідну роль неформальних інституційних чинників у розвитку ринкових відносин; обґрунтовано неможливість інституційно-правової метаконкуренції та закріплення найбільш ефективних інститутів в умовах відсутності національної системи формального права; показано формування традиційних моделей соціально-правової та економічної поведінки, які зумовили особливості становлення й розвитку інституту власності та формування сучасного інституційного середовища.

КЛЮЧОВІ СЛОВА. Правові інститути, права власності, правові традиції, інституційний конфлікт.

У слаборозвинених економіках, із властивим їм домінуванням особистісних господарських зв'язків та негнучких методів державного адміністрування, високий рівень трансакційних витрат зумовлює зростання ролі правових інститутів у соціально-економічному розвитку країни. Найбільше це стосується прав власності, від раціонального розподілу яких значною мірою залежить ефективність використання економічних ресурсів. Доцільно, щоб цими правами були наділені ті, хто найпродуктивніше може ними скористатись, причому права мають супроводжуватися стимулами, що сприяють такому користуванню.

Проте економічний вибір тих або інших варіантів специфікації прав власності ускладнюється тим, що правовідносини власності як органічна складова правової системи країни далеко не завжди можуть бути змінені вольовими рішеннями. На заваді

цьому часто встають неформальні правові інститути, такі як традиційні господарські уявлення, звичаєве право, укорінені ідеологічні та моральні стереотипи, кодекси поведінки, рівень правової культури населення тощо. Вони відіграють, поряд із системою формального права, далеко не останню роль у формуванні характерної для більшості пострадянських країн залежності від траєкторії попереднього розвитку, і нехтування ними може призвести до масових проявів опортуністичної поведінки, спотворення характеру економічних реформ та знецінення результатів останніх.

Сучасний інституційний аналіз правових аспектів власності, започаткований відомими економістами Р. Коузом [12], Д. Нортом [18], Г. Демсецем [24], А. Алчіаном [25], знайшов подальший розвиток у працях багатьох західних вчених і склав методологічну основу низки східноєвропейських досліджень. Найбільший внесок у розробку проблем власності та її інституційної динаміки був зроблений, зокрема, у працях науковців Росії — зокрема Р. Капелюшнікова [11], Р. Нурсєва [19], В. Вольчика [1] — та України — А. Гриценка [5, 10], В. Дементєєва [6], І.Малого [15], В. Мандибури [16], інших дослідників. На ролі неформальних інститутів у регулюванні економічних процесів акцентували увагу Т. Гайдай [3] та Ю. Латов [14].

Суттєвим доповненням і розширенням цих досліджень може стати ретроспективний аналіз становлення, розвитку і взаємодії формальних та неформальних правових інститутів, визначення їх впливу на економічні процеси, ефективність господарських рішень на мікро- й макrorівні та результативність економічних реформ. Не претендуючи на вичерпне вирішення цих завдань, дане дослідження має за мету виявлення історичних витоків вітчизняних правових традицій, що позначились на становленні й розвитку інституту власності і зумовили специфіку сучасного інституційного середовища та механізму розподілу прав власності в Україні.

Еволюція українських правових інститутів, маючи спільні витоки з російськими, разом з тим мала певні характерні відмінності. Її початком можна вважати появу найстаріших пам'яток давньоруського права, серед яких провідне місце посідає збірка законів XI—XIII ст., відома під назвою «Руська Правда». За висновками істориків, вона зазнала впливу візантійського й скандинавського права, але в основному спиралась на давньоруське звичаєве народне право [22, с. 408]. Важливими джерелами «Руської Правди» були також князівські статuti і судові рішення, завдяки яким коло питань, охоплених законодавством, посту-

пово розширювалось: якщо найбільш давній і найкоротший з усіх документів — «Правда Ярослава» — була здебільшого кримінальним кодексом, що визначав покарання за злочини проти особи та проти власності, то значну частину доповнень «Правди Ярославичів» та наступних редакцій складали норми цивільного права [8, с. 309]. Доопрацювання законів відбувалось також у напрямі вилучення окремих статей, що перестали відповідати вимогам моралі й суспільного розвитку (таких, наприклад, як кровнородова помста).

Загалом розвитку давньоруських правових інститутів були притаманні, з одного боку, певна гармонія формального, писаного законодавства і неформальних норм звичаєвого права, яке втілювало народні уявлення про суспільний порядок і справедливість; з іншого боку, ознаки інституційної метаконкуренції, за якої відбувається своєрідний природній відбір правових норм — витіснення неефективних прецедентів ефективними. Розроблені на цій основі законодавчі норми, в тому числі присвячені охороні земельної власності, регулюванню права успадкування та інших майнових відносин у родині, мали виразний синергетичний вплив на розвиток господарства, зокрема торгівлі, грошового обігу, кредитних відносин [13, с. 85].

Після розпаду Київської держави характер еволюції правових інститутів зазнав кардинальних змін. «Руська Правда», хоч і відбилася на Литовському та Віслицькому статутах, зрештою втратила своє значення як джерело формального права. На початку Литовської доби за браком писаних законів їх заміняли різноманітні привілеї, дарчі та охоронні грамоти, земські устави тощо; коли ж з'являються кодифіковані збірники законів, вони несуть на собі значний відбиток польського права. Так, Судебник Великого князя Казимира 1468 р. припускав застосування тортур і вводив смертну кару, чого не знала «Руська Правда»; Литовські Статути закріплювали станові й майнові права шляхти, з кожною новою редакцією поширюючи їх зміст, утискаючи права селянства і повністю закріпачивши його після Люблінської унії; запровадження Магдебурзького права, яке нормувало принципи самоврядування та розпорядження власністю в містах, часто супроводжувалось обмеженням прав некатоліцького населення.

Поряд із писаними законами зберігало своє значення звичаєве право, яке набуло найбільшого поширення у часи козацької держави. Норми звичаєвого права, що склалися на Запорізькій Січі, закріплювали військово-адміністративну організацію козацтва, порядок землекористування й укладання договорів, роботу судо-

вих органів, види злочинів та покарань тощо. Наявність у козацтва свого особливого права визнавалась і польським урядом, і московським царем, жалувана грамота якого від 27 березня 1654 р. закріпила за Військом Запорізьким та його гетьманом збереження їх прав і вольностей [2, с. 158—161]. Однак козаки не кодифікували своїх правових норм, побоюючись, що писаний закон обмежить їхні свободи; «Конституція» Пилипа Орлика, у якій було зроблено спробу сформулювати основні принципи політичного та правового устрою української держави так і не набула правочинності.

Наприкінці XVII — початку XVIII ст. в Україні починається активне впровадження норм російського законодавства. Сфера застосування звичаєвого права суттєво обмежується, його норми потребують санкціонування державною владою. Натомість поширюється дія різноманітних актів царської Росії — регламентів, приписів, положень, наказів, маніфестів тощо. Це викликало необхідність систематизації правових норм, які діяли на той час в Україні. Однак результат п'ятнадцятирічної роботи з кодифікації українського права, проведеної під егідою гетьмана Данили Апостола, не був втілений у життя: підготовлений кодифікаційною комісією проект Зводу українських законів, представлений на розгляд російського Сенату у 1744 р. під назвою «Права, по которым судится малороссийский народ», так і не отримав офіційного затвердження.

Наприкінці XVIII ст. внаслідок ліквідації української державності сфера застосування українського права дуже звузилася, його витісняло законодавство Російської імперії; з упровадженням на території України губерньського поділу й утворенням міських дум дію Магдебурзького права було призупинено, а з 1831 р. (у Києві — з 1834 р.) скасовано. Чільне місце у правовій системі України посіло російське писане право, яке після кількох спроб упорядкування було систематизовано у вигляді Повного зібрання законів Російської імперії у 56 томах, на основі якого у 1832 р. був виданий 15-томний Звід законів Російської імперії. Протягом 30—40-х рр. XIX ст. дію останнього було поширено на всю територію України, що входила до складу Російської імперії; і лише до другого видання Зводу було включено окрему низку норм цивільного права, чинних у Чернігівській і Полтавській губерніях.

Отже, внаслідок відсутності національної держави в Україні не було створено оригінальної системи формального права: практично всі писані закони були або запозичені з європейської юридичної практики, або нав'язані іноземною владою. В цих умовах

інституційна метаконкуренція у сфері права була практично неможливою: колоніальний характер регулювання правовідносин на українських територіях зумовив закріплення не найбільш ефективних правових інститутів, а насамперед тих, що забезпечували зручність вилучення економічних ресурсів і блокування будь-яких форм опору. Серед них найбільше значення мали інститути кріпосного права, кріпосної селянської общини, рангового землеволодіння, військових поселень та ін. Лише норми Магдебурзького права сприяли формуванню в містах ринкового середовища та поваги до власності завдяки розвитку договірних засад, приватної ініціативи, принципів самоврядування тощо. Однак дія цих норм була досить обмеженою, з одного боку, тим, що вона зазвичай відрізнялась від європейських зразків через вплив місцевого звичаєвого права, з іншого — тим, що переважну більшість українського населення складали селяни.

Правове становище українського селянства послідовно погіршувалося з часів поширення на вітчизняних теренах польських правових норм. Найперше вони позначилися на еволюції селянського землеволодіння: якщо на початку литовської доби набуття шляхтичем помістя не позбавляло селян права на землю, то з XVI століття селянська земля, необхідна для розвитку фільваркового господарства, починає вважатися належною панам або державі. Зростання магнатсько-шляхетської земельної власності та зміцнення її юридичного статусу шляхом поширення на неї принципу абсолютної неподільної спадкової станової власності, що діяв у Польщі, призвели до поступової втрати селянами протягом XVI століття права на землю, права переходу, права розпоряджатися своїм майном без дозволу панів і навіть права оскаржувати їхні дії.

Правова незахищеність і безпорадність селян перед сваволею земельних магнатів, які мали змогу розпоряджатися не лише майном і працею кріпаків, а й їхнім життям, посилювались завдяки відсутності реальних механізмів контролю влади за виконанням загальнодержавних законів. За свідченням істориків, на початку XVII століття майже вся Україна перетворилася на комплекс величезних латифундій, де одноосібно й необмежено правили «удільні князі нової генерації», для яких єдиним правом було право сили [20, с. 457]. Прямими наслідками запровадження в Україні інституту кріпосництва у його польській модифікації стали селянські повстання, масова втеча селян на схід та південь, зростання чисельності запорізького козацтва і, зрештою, Визвольна війна 1648 року, яка скасувала кріпосне право і зруйнувала засновану на ньому систему господарювання. Однак поступо-

ва втрата здобутків цієї війни не дозволила селянам назавжди позбутися особистої залежності.

Першим кроком до повторного закріпачення селянства стало відновлення у козацькій державі системи рангового землеволодіння, запозиченої зі старого польського права. Вона полягала у закріпленні земельних маєтків, що перебували у верховному розпорядженні гетьмана, не за особами з числа козацької старшини, а за тими посадами, які вони займали. Фактично рангові землі, які надавалися разом з обов'язковою працею посполитих селян, були винагородою козацьким полковникам, сотникам та ін. за виконання ними службових обов'язків, і не могли передаватись у спадщину. Така обмежена форма власності дозволяла владі певною мірою контролювати дії старшини, що посилювало намагання останньої перевести ці маєтки в одвічне спадкове володіння і закріпити за ними селян. Ці особливості інституту рангового землеволодіння згодом використовувались російським урядом для гарантування політичної лояльності вищого козацтва; пізніше для вирішення завдань колонізації південноукраїнських територій у другій половині XVIII ст. козацьку старшину заохочували до заселення рангових земель можливістю переходу їх у повну власність.

Закріпаченню лівобережних селян сприяло також бажання козацької старшини зрівнятися у правах з російськими дворянами, які володіли кріпосними селянами на підставі «Соборного Уложения» 1649 р. Юридичні права старшини на землю були закріплені генеральним межуванням, здійсненим у 1766—1781 рр., а за указом 1783 року старшина здобула права і на селян: останні були позбавлені права переходу, хоча формально ще зберігали особисту незалежність [21, с.269]. До середини XVIII ст. селяни втратили право на землю і в Правобережній Україні; натомість, у відповідності до потреб розвитку фільварково-панщинного господарства, відбувалось відновлення й зміцнення шляхетської, магнатської, королівської та церковно-монастирської земельної власності, яка надавала і право влади над підданими.

Найвищого розвитку кріпосне право досягло за часів царювання Катерини II, коли дворянське володіння населеними маєтками набуло характеру володіння на приватному праві, а через законодавчу невизначеність юридичного статусу кріпосних влада поміщиків над селянами нечувано зросла. Певні намагання законодавства XIX ст. регламентувати окремі деталі кріпосного права (головно ті, що стосувалися продажу селян без землі) на практиці успішно обходились, і загалом воно збереглося і юридично, і фак-

тично у майже незмінному вигляді до самого звільнення селян [17, с. 683]. По суті, російське кріпосне право проявило себе як відродження дещо видозміненого інституту холопства: селянин виступав не суб'єктом, а об'єктом права власності.

У цей період відбувався наступ і на права селян, яких називали державними, або казенними, позаяк землі, якими вони здавна володіли на праві повної власності, маніфестом 1765 р. були проголошені власністю держави. До цієї верстви належала значна частина населення України — вільні поселенці, низове козацтво, колишні монастирські селяни, служилі люди та ін. Формально зберігаючи особисту свободу, державні селяни часто потерпали від надмірного обтяження податями й повинностями, а подекуди й від прямого здириництва чиновників. За спостереженням істориків, залежність державних селян від чиновництва була настільки великою, що деякі сучасники доводили переваги перед нею поміщицької влади [17, с. 694]. Крім того, до 1801 року існувала практика пожалувань казенних селян у кріпосні, а в першій половині XIX ст. їх десятками тисяч перетворювали на удільних селян та на військових поселенців, життя яких супроводжувалося суворим наглядом начальства, дріб'язковою регламентацією господарювання й сімейного побуту, постійною загрозою фізичних покарань тощо.

Зважаючи на те, що головним пріоритетом управління державними селянами було забезпечення стабільних податкових надходжень, уряд намагався запобігти перерозподілу власності і майновому розшаруванню селян. Для цього вже у XVIII ст. він систематично обмежує права власності на селянські землі, забороняючи їх відчуження на сторону чи між собою, запроваджує принцип кругової поруки там, де його ще не було, і зрештою, піклуючись про рівномірне наділення державних селян землею і спираючись у цьому на бідніші прошарки селянства, починає наполягати на зрівняльному перерозподілі земельних ділянок. У такий спосіб в Україні штучно насаджувався той тип общинного землекористування, який історично склався в центральній Росії. Проте результати цієї політики були значною мірою скориговані на ґрунті місцевої ментальності та господарсько-правової практики. Великооруські общинні порядки були глибоко чужі правовим традиціям українців, і широко відома нелюбов українського селянства до колективних способів володіння позначилась на характерних рисах общини, її ролі і завданнях у суспільному й господарському житті народу.

За висновками дослідників звичаєвого права, якщо на півночі та в центрі Росії община до початку XX ст. залишалася стабіль-

ною, активною господарською одиницею, здатною до проведення складних і тривалих робіт, пов'язаних з меліорацією земель, розширенням посівних площ тощо, то в українських губерніях селянська община як господарське ціле майже ніколи не функціонувала. На відміну від великоросійського «миру», який практичною постійних переділів створював своє фактичне панування над земельним майном общини і владно втручався у сферу приватно-господарських відносин общинників, українська громада, де зрівняльне землекористування було зазвичай чистою фікцією, проявляла повільність і нерішучість у справі регламентації своїх внутрішніх відносин і залишала окремим господарникам повну свободу дій, не зазіхаючи на їх особисту власність [9, с. 653].

Побоювання будь-якого втручання у свої особисті справи, будь-якого примусу особливо яскраво проявлялось у хutorській формі селянського господарства, яка залишалася типовою для України протягом багатьох століть, цілком відповідаючи давній схильності українців розселятися малими сім'ями. Те, що відомо в Росії під назвою «великої сім'ї», тобто співіснування під одним дахом нерозділених братів з їхніми дітьми й навіть онуками, було абсолютно нехарактерним для України, де переважала протилежна тенденція, пов'язана з постійним прагненням виділитися, відокремитися, завести своє власне господарство. Це прагнення інколи було настільки сильним, що призводило до появи великої кількості дрібних клаптиків землі, практично непридатних для створення на них більш-менш життєздатного господарства [9, с. 656].

Поряд із такими типовими рисами народної психології як повага до особистості та її прав, прагнення до незалежності і самостійності, розвинуте почуття власної гідності, нелюбов до будь-якого втручання і будь-якої регламентації, в українському звичаєвому праві, зокрема у поглядах українців на власність та спадкове право, знайшла відбиток і велика повага до особистої праці. За спостереженнями українських правознавців, у ставленні українців до власності визначним було переконання, що лише праця є справедливим і беззаперечним способом її придбання. Відтак, далеко не всі способи отримання власності, закріплені в писаному праві, визнавалися правом звичаєвим: наприклад, ні знахідка, ні давність володіння самі по собі не надавали права власності. У розділах сімейного майна міг брати участь лише той, хто примножував його особистою працею; саме тому солдати часто позбавлялись права успадкування, а «приймаки» через кілька років праці здобували собі право на частину майна господаря [9, с. 649—651].

Таке поєднання в господарсько-правових традиціях українського народу трудових засад і тяжіння до чисто особистих форм володіння землею частково було зумовлено поширенням і довгим збереженням інституту «займанщини» — земельної власності, набуті правом першого зайняття вільних або кинутих земель, які ставали власністю того, хто їх обробляв. У такий спосіб у різні часи заселялись і ставали селянською власністю землі Правобережної України, спустошені селянськими війнами, вільні землі Слобожанщини, незайняті простори Запоріжжя та південних територій. Звичасве право на займанщину з окремими змінами зберігалося фактично до середини XVIII ст., проте порушення цього права перетворилися на систему набагато раніше. На підставі польських та російських законів, державних актів, жалуваних грамот та інших формально-правових документів трудова селянська власність, санкціонована лише неформальним правом, набувала умовного характеру або скасовувалась, перетворюючись на шляхетсько-магнатську, козацько-старшинську та поміщицьку власність.

Результатом цих процесів стало формування тривалого інституційного конфлікту: велика земельна власність сприймалася більшістю населення як нелегітимна, а закони, що її захищали — як прояви державного деспотизму. Зовнішніми соціальними проявами цього конфлікту були постійні перерозподіли прав та об'єктів власності в ході численних селянських повстань, а також спроби виходу за межі правового поля шляхом переселення на вільні землі, де традиційне регулювання господарських відносин звичаєвим правом не порушувалось чужими, несправедливими з точки зору селянина правовими нормами.

Загалом колоніальний характер системи формального права, неможливість змінювати нав'язані «згори» закони та абсолютна правова незахищеність основної частини населення сприяли розвитку в усіх верствах українського суспільства стійкого правового нігілізму. Консервація недосконалих правових норм об'єктивно сприяла пошуку легальних та напівлегальних шляхів їх недотримання, породжуючи звичку обходити закони на всіх щаблях суспільної ієрархії; при цьому слабкий контроль за виконанням законодавства закріплював безвідповідальність і безкарність, формуючи цинічне ставлення до писаного права взагалі. У чиновницькому середовищі це стимулювало саботаж, хабарництво, казнокрадство та інші прояви опортуністичної поведінки; у широких народних масах на противагу «чужому» формальному праву зміцнювалися різноманітні неформальні зв'язки — родинні, територіальні, релігійні тощо.

Такі моделі масової соціально-правової та економічної поведінки практично повністю сформувалися в Україні ще до середини XIX ст., і подальший історичний розвиток не створив умов для їх подолання. Так, правовий нігілізм посилювався в результаті розчарування результатами реформи 1861 р., коли формальне скасування кріпосного права, не підкріплене створенням приватної селянської власності на землю, призвело до реального зниження добробуту селян. Це, у свою чергу, знов актуалізувало стереотип розподільчої справедливості, який проявився напередодні та в ході революції 1905 р. і зумовив широку суспільну популярність ідеї націоналізації землі [4, с. 46].

Повтор цього сценарію відбувся у 1917 р. за тих самих передумов: незавершеність Столипінської аграрної реформи, зумовлений війною наступ держави на сферу приватних інтересів, падіння життєвого рівня населення. Проголошення Центральною Радою намірів щодо «соціалізації» землі стало сигналом для свавільного перерозподілу земель радикально налаштованими селянами [7, с. 442—443]. Тривала політична й правова нестабільність наступних років ще більше підірвала довіру до формального права і стимулювала підвищення регулятивної ролі звичаєвих правових норм.

Не сприяв викоріненню цієї традиції й подальший інституційний злам: у радянську добу найбільш ефективними зазвичай виявлялися господарники, які керувались не офіційними партійними настановами, а власними економічними розрахунками. Репресивний характер тоталітарної правової системи формував не стільки повагу до закону, скільки страх перед ним, а низький рівень задоволення елементарних потреб викликав рецидиви «несанкціонованого перерозподілу» особистої власності (наприклад, привласнення речей «розкуркулених» їхніми сусідами та посадовцями, сплеск майнової злочинності у післявоєнні роки та ін.).

Найбільш негативний вплив на правосвідомість та економічну поведінку громадян у цей період спричинила правова колізія, створена поняттям «загальнонародної власності», яка припускала цілу низку тлумачень, але реально сприймалась як нічия, формуючи у суспільній свідомості спотворені уявлення про майнові права індивіда. На практиці це призвело до руйнації моральних підвалин інституту власності: розпливчате визначення «наше» інтерпретувалось одними як «своє», іншими — як «чуже», розвиваючи у перших звичку до розкрадання державного майна, у других — безініціативність і байдужість до способів і результатів

його використання. Прямими наслідками зосередження управління «суспільною» власністю в руках державних чиновників стали виникнення феномену «влади-власності», корпоратизація управлінських структур та розвиток корупції у бюрократичному апараті.

Сучасні тіньові явища і тіньові процеси в економіці України також прогресують на тлі та за участю окресленої багатовікової традиції створення альтернативних «правил гри», більш ефективних, ніж офіційне законодавство. Початок їм був покладений правовою невизначеністю перших років української незалежності, а різке падіння добробуту населення зумовило їхній масовий характер і практично неконтрольований розвиток. Тривале збереження такого стану говорить не лише про недосконалість інституційно-правового забезпечення функціонування економіки, а й про нехтування нормами формального права більшістю населення, яке живе й працює в екстремальних умовах і майже остаточно втратило довіру до влади та встановлюваних нею законів.

Найважливішу роль у тінізації економіки відіграла пострадянська неврегульованість правовідносин власності, в умовах якої фактично почало діяти «право» загарбання. В результаті приватизації державного майна власниками абсолютної більшості найбільш економічно привабливих об'єктів стали ті, хто за попередньої системи мав право розпорядження ними (найважливіше з усього «пучка» прав власності, яке визначає реального власника) — керівники підприємств та чиновництво. Але така «прихватація» суперечила традиційному стереотипу «трудової власності», міцно закріпленому в масовій правосвідомості з давніх часів і кілька десятиліть активно пропагованому марксистсько-ленінською наукою та ідеологією. Тому новоявлена приватна власність від самого початку сприймалась як нелегітимна, причому не лише широкою громадськістю, але й самими власниками, чия невпевненість у своїх правах досі стимулює «втечу капіталів» за кордон. Це, у свою чергу, сприяє зростанню безробіття й соціальної напруженості, ще більше підживляючи довіру до приватної власності взагалі і особливо тих її видів, походження яких не може бути пов'язано з особистою працею — великої промислової та земельної власності.

Поглиблення окресленого інституційного конфлікту ілюструють дані соціологічних досліджень, згідно з якими підтримка громадянами України приватизації великих підприємств з 1992 по 2008 рр. зменшилася з 25,1 % до 13,9 %, тоді як негативне ставлення збільшилося з 31,6 % до 64,1 %. Найбільш негативну ди-

наміку за цей період демонструє підтримка громадянами приватизації землі, яка знизилася з 63,5 % до 25,7 %, у той час як кількість противників цього заходу зросла з 13,9 % до 53,1 % опитаних [23]. Закономірним наслідком цього конфлікту є масштабний незаконний перерозподіл прав власності, який здійснюється або шляхом «рейдерства», або через тіньовий ринок земельних ресурсів, або взагалі відверто кримінальними методами; закріплення набутих у такі способи прав відбувається при підтримці корумпованих суддів та чиновників різних рівнів. У таких умовах навряд чи варто розраховувати, що економічні ресурси опиняться в руках найбільш ефективних власників.

Таким чином, проведення дослідження дозволило виявити в історії вітчизняних правових інститутів наступні характерні взаємозв'язані риси, які значною мірою обумовили специфіку становлення й розвитку в Україні інституту власності.

По-перше, в умовах відсутності національної держави в Україні не було створено власної системи формального права, а колоніальний характер регулювання правовідносин на українських територіях зробив неможливою інституційну метаконкуренцію, сприяючи закріпленню не найбільш ефективних правових інститутів, а насамперед тих, що забезпечували зручність вилучення економічних ресурсів.

По-друге, консервація недосконалих юридичних норм, слабкий контроль держави за їх дотриманням та абсолютна правова незахищеність основної частини населення сприяли розвитку в усіх верствах суспільства стійкого правового нігілізму, зростанню ролі неформальних інститутів та формуванню на цій основі стійкої традиції створення альтернативних «правил гри», більш ефективних, ніж офіційне законодавство.

По-третє, традиції власності в Україні формувалися переважно під впливом звичаєвого права, що виховувало в народі такі індивідуалістичні риси як повага до особистості та її прав, прагнення до незалежності й самостійності, нелюбов до будь-якого втручання та регламентації тощо, і поряд із цим закріплювало стереотип справедливості лише трудової власності.

По-четверте, систематичне загарбання трудової селянської земельної власності можновладцями зумовило виникнення перманентного інституційно-правового конфлікту: будь-яка велика власність, насамперед на землю, попри її освячення законом, сприймалась народом як нелегітимна, що створювало постійну загрозу свавільного перерозподілу прав власності в інтересах більшості населення.

По-п'яте, факти вітчизняної економічної історії підтверджують, що ці традиційні моделі соціально-правової та економічної поведінки зберігалися упродовж останніх двох століть, особливо виразно проявляючись в умовах загальної правової нестабільності, розмивання прав власності та падіння життєвого рівня населення.

По-шосте, і в сучасній Україні недовіра до влади та відторгнення встановлюваних нею законів, створення й використання альтернативних «правил гри» в економіці, відсутність широкої соціальної підтримки приватної власності та інші прояви традиційної правосвідомості відіграють помітну роль у формуванні інституційного середовища та механізму розподілу прав власності.

Отримані результати доводять необхідність більш докладного аналізу впливу як формальних, так і неформальних правових інститутів на сучасну економічну динаміку. Це дозволить виявити причини неадекватної реакції економічних агентів на окремі правові настанови та дії уряду і відкоригувати державну політику правового забезпечення економічних проєктів, а також допоможе визначити напрями удосконалення законодавства, зокрема в аспекті чіткого визначення й гарантій прав власності, та пріоритети формування нової правової культури громадян України.

Література

1. *Вольчик В. В.* Эволюция административного регулирования в российской экономике и институт власти-собственности // *Экономический вестник Ростовского государственного университета.* — 2006. — Т. 4. — № 4. — С. 81—89.
2. *Воссоединение Руси: сб. док. и материалов для преподавателей и учителей истории.* / Укр. акад. русистики, Фонд Б. Н. Ельцина; сост. А. А. Олейников; под общ. ред. Г. Я. Сергиенко. — К.: Киев. Русь, 2008. — 277 с.
3. *Гайдай Т. В.* Роль неформальных институций в экономической транзитологии // *Научные труды ДонНТУ. Серия: экономическая.* — Вып. 31-2. — Донецк: ДонНТУ, 2007. — С. 75—80.
4. *Гордіца К. А.* Теорія і практика націоналізації землі: український досвід початку ХХ століття / К. А. Гордіца // *Формування ринкових відносин в Україні: Збірник наукових праць.* — Вип. 8 (99). — К., 2009. — С. 45—52.
5. *Грищенко А.* Сумісно-розділені відносини: праця, власність і влада // *Економіка України.* — 2003. — № 3. — С. 50—58.
6. *Дементьев В. В.* Мотивация собственника и структуры экономической власти // *Научные труды ДонНТУ. Серия: экономическая.* — Вып. 31-1. — Донецк: ДонНТУ, 2007. — С. 15—24.

7. Домашенко М.В., Рубаник В.Є. Власність і право власності: Нариси з історії, філософії, теорії і практики регулювання відносин власності в Україні. — Х. : Факт, 2002. — 550с.

8. Дьяконов М.А., Кивлицкий Е.А. Русская Правда // Энциклопедический Словарь. Изд. Брокгауз Ф.А. и Ефрон И.А. Т. 53. — СПб., 1902. — С. 307—310.

9. Ефименко Т. Обычное право украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. — Пг., 1916. — Т. 2. — С. 648—664.

10. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / Под ред. д-ра экон. наук А.А.Гриценко. — Х.: Форт, 2008. — 928 с.

11. Капелюшников Р.И. Экономическая теория прав собственности (методология, основные понятия, круг проблем). — Москва: ИМЭМО АН СССР, 1990 — 189 с.

12. Коуз Р. Фирма, рынок и право / Р. Коуз; Пер. с англ. Б. Пинскера; Науч. ред. Р. Капелюшников. — М.: Дело, 1993. — 192, [1] с.

13. Лановик Б.Д. та ін. Історія господарства: Україна і світ: Підручник / Б.Д.Лановик, З.М.Матисякевич, Р.М.Матейко; за ред. Б.Д.Лановика. — К.: Вища шк., 1995. — 480 с.

14. Латов Ю.В. Неформальные институты, регулирующие теневую экономику // Научные труды ДонНТУ. Серия: экономическая. — Вып. 103-1. — Донецк: ДонНТУ, 2006. — С. 71—78.

15. Малий І.Й. Інституціональні зміни системи розподілу економічних факторів у транзитивній економіці // Екон. теорія. — 2004. — № 1. — С. 56—68.

16. Мандибура В.О. Нормативно-правова складова інституційної архітектури державної форми власності // Екон. теорія. — 2005. — № 1. — С. 67—80.

17. Милюков П.Н. Крестьяне // Энциклопедический Словарь. Изд. Брокгауз Ф.А. и Ефрон И.А. Т. 32. — СПб., 1900. С. 659—725.

18. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. — М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. — 180 с.

19. Нуреев Р.М., Рунов А.Б. Назад к частной собственности или вперед к частной собственности? // Общественные науки и современность. — 2002. — № 5. — С. 5—23.

20. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: У 2 т. Т 1. До середини XVII століття. — К.: Либідь, 1992. — 640 с.

21. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: У 2 т. Т 2. Від середини XVII століття до 1923 року. — К.: Либідь, 1992. — 608 с.

22. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М.: Наука, 1982. — 592 с.

23. Ставлення громадян до ринкових перетворень в Україні [Електронний ресурс] / П. Бурковський, С. Кисельов. — К.: НІСД, 2008. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/august08/03.htm>.

24. Demsetz H. Toward a Theory of Property Rights // American Economic Review, 1967. — v. 57. — № 2. — pp. 347—359.

25. Alchian A., Demsetz H. The Property Rights Paradigm // Journal of Economic History, 1973. — v.33. — № 1. — pp. 16—27.

Стаття надійшла до редакції 28.05.2010 р.

О. Ф. Івашина, канд. екон. наук, доцент,
Академія митної служби України, м. Дніпропетровськ

ЗАХИСТ ПРАВ ВЛАСНОСТІ ТА КОНТРАКТІВ: ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ

АНОТАЦІЯ. Доводиться важливість захисту прав власності та контрактів у трансформаційній економіці, наслідки розмивання прав власності для держави та формування на цій основі опортуністичної поведінки агентів. Визначено умови виконання імпліцитних контрактів і виконання контрактів за участю третьої сторони, якою виступає держава. Розглянуто шляхи вирішення проблеми зловживання гарантом прав власності й контрактів власними перевагами та можливість управління поведінкою гаранта.

КЛЮЧОВІ СЛОВА. Права власності, контракти, імпліцитний контракт, інститут, гарант прав власності.

Повільний процес реформування економіки України, невирішеність основних задач трансформаційного періоду, формування інституту «влада — власність» робить актуальним дослідження захисту прав власності та контрактів. Теоретичні розробки з питань захисту прав власності і контрактів з'явилися в роботах західних економістів з метою практичного застосування теорії прав власності для забезпечення прозорості економічних відносин, мінімізації трансакційних витрати при реалізації прав власності та здійсненні контрактів. Слід відмітити роботи Д. Беккера, П. Мауро, К. Менара, Д. Норта, Дж. Свенсона, Дж. Стіглера, О. Уільмсона та ін., в яких доведено логічне обґрунтування необхідності захисту прав власності і контрактів [1—6].

Спроби забезпечити надійний захист прав власності і контрактів набули законодавчого оформлення, свідченням чому є поява чисельних законів, проектів, законодавчих актів і приєднання до міжнародних угод. На жаль, значна частина таких заходів виявилася неефективною, оскільки не враховує всю сукупність інституціональних умов розвитку відносин власності, які мають українську пострадянську специфіку. На пострадянському просторі з